

“QIRG‘IZ” ETNONIM NOMLANISHLARINING KELIB CHIQISHIGA DOIR MULOHAZALAR

Saydamov Shaxzod Arslan o‘g‘li

Samarqand Davlat Universiteti Tarix fakulteti 2-kurs magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20288136>

Annotatsiya: Ushbu maqolada asosan Qirg‘iz etnonimining kelib chiqishi va uning sematik mazmuni turkiy xalqlar etnogenezi tarixidagi eng murakkab hamda bahsli masalalardan biri yoritilib o‘tilgan. Mazkur mavzu qadimgi xitoy yilnomalari, turkiy bitiklar, arab-fors manbalari hamda zamonaviy tarixiy-lingvistik tadqiqotlar asosida o‘rganilgan. Olimlar tomonidan qirg‘iz etnonimining kelib chiqishi haqida turli nazariyalar ilgari surilgan bo‘lib, eng keng tarqalgan qarashlardan biri uni “qirq” soni bilan bog‘laydi. Ushbu talqinga ko‘ra, qirg‘izlar “qirq urug” yoki “qirq qabila ittifoqi” ma’nosini anglatgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, “qirg‘iz” etnonimi nafaqat etnik nom, balki qadimgi turkiy xalqlarning siyosiy, madaniy va ijtimoiy birlashuv jarayonlarini ifodalovchi tarixiy tushuncha sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘z: Qirg‘iz etnonimi, Xirkis, Chilg‘iz, Qirq o‘g‘uz, kyrk yus, kahrkasa, qizil-zher, Gurkur, yz, Kangyuy, Usun, Yuechji, Xionnu, Kuznetsk, Teletskoye.

Abstract: This article mainly deals with the origin of the ethnonym Kyrgyz and its semantic content, which is one of the most complex and controversial issues in the history of ethnogenesis of the Turkic peoples. This topic is studied on the basis of ancient Chinese chronicles, Turkic inscriptions, Arab-Persian sources, and modern historical and linguistic research. Various theories have been put forward by scholars about the origin of the ethnonym Kyrgyz, and one of the most common views associates it with the number "forty". According to this interpretation, the Kyrgyz meant "forty clans" or "forty tribal union". The results of the study show that the ethnonym "Kyrgyz" is not only an ethnic name, but also an important historical concept expressing the processes of political, cultural and social unification of the ancient Turkic peoples.

Keywords: Kyrgyz ethnonym, Hirkis, Chilgiz, Kirg Oguz, Kirg Yus, Kahrkasa, Kyzyl-Zher, Gurkur, Yz, Kangyuy, Usun, Yuechzhi, Khionnu, Kuznetsk, Teletskoye.

Аннотация: Данная статья посвящена в основном происхождению этнонима «киргизский» и его смысловому содержанию, что является одним из наиболее сложных и противоречивых вопросов в истории этногенеза тюркских народов. Эта тема изучается на основе древних китайских хроник, тюркских надписей, арабо-персидских источников и современных историко-лингвистических исследований. Ученые выдвинули различные теории о происхождении этнонима «киргизский», и одна из наиболее распространенных точек зрения связывает его с числом «сорок». Согласно этой интерпретации, киргизы означали «сорок кланов» или «сорок племенных союзов». Результаты исследования показывают, что этноним «киргизский» — это не только этническое название, но и важное историческое понятие, выражающее процессы политического, культурного и социального объединения древних тюркских народов.

Ключевые слова: кыргызский этноним, Хиркис, Чилгиз, Кирг Огуз, Кирг Юс, Каркаса, Кызыл-Жер, Гуркур, Ыз, Кангуй, Усун, Юечжи, Хионну, Кузнецк, Телецкое.

Qirg'iz xalqining kelib chiqishi masalasi Markaziy Osiyo etnogenezining eng murakkab, ammo eng ko'p o'rganilgan yo'nalishlaridan biridir. Turkiy xalqlarning shakllanishida qirg'izlarning o'rni nafaqat tarixiy, balki madaniy jihatdan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Qadimgi yozma manbalarda, xususan xitoy yilnomalarida ularning nomi "**Khi-khi**", "**Hi-k'ien**", "**Hirqir**" kabi shakllarda uchraydi. Fors va arab manbalarida esa "**Xirkis**", "**Qirqiz**", "**Qirg'iz**" ko'rinishlarida yozilgan. Bu etnonimlar qirg'izlarning qadimiy va keng hududlarda tarqalganligini ko'rsatadi¹.

"Qirg'iz" etnonimining kelib chiqishining turli xil xalq tomonidan aytilgan shakllari mavjud. Qirg'iz etimologiyasining xalq va ilmiy talqinlari, odatda, xalq nomlari asosan "qirg'iz" etnonimining kelib chiqishi va uning tashuvchilari haqida genealogik hikoyalarni taqdim etgan. Bu nomlarda "qirg'iz" so'zining kelib chiqishi "kyrk" (qirq), "kyz" (qiz), "og'uz" atamallari bilan bog'liq. Bir holatda, qirg'izlar "qirq saroy qizi" ya'ni "kyrk", "kyzdan" boshqa holatda esa, borish qiyin bo'lgan tog'larda yashagan "qirq-og'uz", "kyrk og'uzdan" kelib chiqqan degan ma'lumotlar uchraydi. Biroq, bir qator olimlar "qirg'iz" etimologiyasida qo'shaloq "k" tovushi (kyrk kyz) yo'qligiga ishonib, bu etimologiyani qabul qilib bo'lmaydigan deb hisoblashgan. Gardizi qirg'izlarning kelib chiqishini o'g'uzlar bilan bog'lagan.² Afsonaga ko'ra, Oltoy qirg'izlarining rahbari Emke o'g'uzlarni zabt etgan va o'zi to'plagan xalqni "qirg'iz" deb atagan. Abul-G'oziy qirg'izlar go'yoki qirg'iz ismli o'g'uzning nabirasidan kelib chiqqan deb yozgan³. Ma'lumotlarga ko'ra, qirg'izlarning ajdodi ma'lum bir qirg'iz xoni, Too Xonning o'g'li va afsonaviy O'g'uz Xonning nabirasi bo'lgan. Yana bir ma'lumotga asosan, S.Axsikendi tomonidan qayd etilgan afsonaga ko'ra, qirg'izlarning ajdodlari o'z nomlarini ikki tog' oralig'ida joylashgan hududda XII asrda yashagan Sulton Sanjar qo'shinlari qurshovidan qochib qutulgan Chilg'iz (qirq o'g'uz) yoki Qirq o'g'uz (qirq o'g'uz) dan olgan degan fikrni bildirib o'tgan. Afsonaga ko'ra, qirg'izlarning ajdodlari Sulton Sanjarning Sharqiy Farg'onaga bostirib kirishi paytida vayronagarchilikdan Xo'jand tog'lariga qochib ketgan qirq o'zgen o'g'uzlari bo'lgan⁴. Xitoy manbasi "Yuanshi" qirg'izlar Xan sulolasining Vusi qirolligidan kelgan erkaklarga uylangan qirq qizidan kelib chiqqanligi haqidagi afsonani hikoya qiladi. Natijada, bu mamlakat qirg'izlarning yeri sifatida tanilgan⁵. Olimlar hali ham "qirg'iz" etnonimining kelib chiqishi haqida yakdil fikrga kelishmagan. Hozirgi vaqtda "qirg'iz" o'zini o'zi belgilash etimologiyasi bo'yicha bir qancha turli fikrlar mavjud, ammo ularning barchasi tabiatan har xil. Ba'zilar "qirg'iz" etnonimining kelib chiqishini hududning geografik nomi va "kyryk" (kyrgu - qizil) atamasi bilan bog'lashadi, boshqalari esa uni "kyrk - qirq" raqami bilan bog'lashadi, bu esa "og'uz", "az" yoki "yus" raqamiga chambarchas bog'liq. 1840-yildayoq D. Banzarov "qirg'iz" etnonimini etimologizatsiya qilishga urinib ko'rdi. Uning fikricha, qirg'iz etnonimi "qirq qabila xalqi" degan ma'noni anglatadi. Biroq, sonidan keyin ko'plik qo'shimchasining mavjudligi va boshqa mulohazalar olimlar orasida shubha uyg'otdi. V.V. Radlov bu nazariyaga rozi bo'lmadi. Buning asosiy sababi sonidan keyin ko'plik qo'shimchasining mavjudligi edi. V.V. Radlov "qirg'iz" so'zini "kyrk yus" (yus), ya'ni "qirq yuzlik", "qirq yuz qabila xalqi" deb ochib berdi⁶. Turk olimlari H.

¹ Бичурин Н.Я., 1851, С.97

² Бартольд, В.В. Извлечение из сочинения Гардизи «Занй ал-ахбар» В. В. Бартольд//Соч.-Т. VIII. - М.: Наука. 1973. – 724 с.

³ Абул-Гази. Родословная древних тюрков. Абул Гази//Перевод и предисловие Г.С. Саблукова. — Казань, 1914. — 336 с.

⁴ Ахсикенди, Сайф ад-Дин. «Тарыхтардын жыйнагы» (Мажму атут Таворих) Ахсикенди Сайф ад-Дин// Госконцерн «Акыл», Перевод М.Досболова, О. Сооронова,- Бишкек, 1996. -126 с.

⁵ Материалы по истории и кыргызов и Кыргызстана - Б., 2003.Ч. I. 315с.

⁶ Радлов, В. В. Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии/В.В. Радлов//пер. с нем. Н. Н. Козьмина.-Иркутск, 1929. - С.18-19.

Atlasov, M.M.Remzi boshqa tarixchilarning ishlarini tahlil qildi, ular “Qirg‘iz” etnonimining kelib chiqishini, “Qirq” raqamining “O‘g‘uz” etnonimi bilan qo‘shilishi natijasida kelib chiqqanligini taxmin qilishdi. Uning yozishicha, bu gipoteza keyinchalik I.N. Berezina, B. Munkashi, G. Supka va Nazhip Asym tomonidan qo‘llab-quvvatlangan. Shuning uchun u “qirg‘izlar” daryo bo‘yida yashovchi xalq deb hisoblagan. Yu. A. Zuev “qirg‘iz” o‘zini o‘zi belgilash uchun ikkita variantli etimologiyani taklif qildi. Olimning fikriga ko‘ra, etnonim “kyr” (dasht) iborasi va “kun” (hun) etnonimidan kelib chiqishi mumkin, bu “dasht hunlari” degan ma‘noni anglatadi. U shuningdek, etnonimning kelib chiqishini hind-eron “karkasa” (burgut) so‘zidan kelib chiqqan deb taxmin qildi. U “karkasa” (hind-eron tillari), “kahrkasa” (avesto), “kargas” (pahlaviy va o‘rta fors tillari), “karges” (pomir-eron tillari), “carkas” (so‘g‘d tili), “cirgus” (osetin tili) so‘zlarining barchasi “burgut, kurka” so‘zining variantlari ekanligini ta’kidladi⁷. K.I. Petrov “qirg‘iz” atamasining “qirg‘iz-uz”, “qirg‘iz-g‘uz” va “qirg‘iz, og‘uz” qizil og‘uz atamalaridan foydalangan holda shakllanishiga shubha bildirdi. K.I.Petrov bu muammoga butunlay boshqacha yondashdi, mintaqa geografiyasi etnonimning kelib chiqishida muhim rol o‘ynagan deb hisobladi. Uning fikricha, o‘zini o‘zi belgilashning kelib chiqishiga qirg‘iz xalqi ajdodlarining yashash joylari, qizil tuproq va qoyalar Yenisey daryosidan Kuznetsk va Teletskoye ko‘ligacha bo‘lgan ulkan hududni qamrab olganligi ta’sir ko‘rsatgan bo‘lishi mumkin, bu yerda “qizil” atamasi turkiy, mo‘g‘ul va rus joy nomlarida keng qo‘llanilgan.

Shu munosabat bilan K.I. Petrov o‘zini o‘zi belgilashning kelib chiqishini “qizil-zher” (qizil yer) toponimi yordamida tushuntirishga harakat qildi. K.I. Petrov o‘z gipotezasini asoslash uchun qizil rangni bildiruvchi ko‘plab toponimlarni keltiradi. Shunday qilib, u “qirg‘iz” etnonimining kelib chiqishiga mahalliy nomning mumkin bo‘lgan ta’siri haqidagi fikrini asoslashga va yanada aniqlashtirishga harakat qildi. Uning fikricha, “qirg‘iz” etnonimi turkiycha “kyryg” (yoki kyrgu) sifatidan kelib chiqqan va bu yerda turkiy til lahjasining ko‘plik affiksini ifodalaydi. Uning fikricha, til evolyutsiyasi va o‘rta unli tovushining yo‘qolishi natijasida “yz” ko‘plik affiksi bilan “kyryg” atamasi “kyr/y/gyz” shaklini oldi⁸.

Ko‘rinishidan, eng zaif nazariyalar “qirg‘iz” so‘zini “qir” (dasht), “og‘uz” (og‘uz) yoki “guz” (og‘uz) so‘zlari bilan bog‘laydigan nazariyalardir, chunki qirg‘izlar dasht aholisi emas edilar. Tarixiy manbalar va qadimgi afsonalarda qirg‘izlar har doim tog‘ etnik guruhi sifatida tasvirlangan. O‘rta asr o‘g‘uzlari tog‘lik emas edilar, ular dasht aholisi sifatida tanilgan. Natijada, o‘g‘uzlardan kelib chiqqan xalqning kelib chiqishi haqidagi barcha afsonalar keyinroq yaratilgan. Ko‘rinishidan, o‘g‘uz qabilalarining g‘arbiga ko‘chishi boshlanishi bilan, shuningdek, Yenisey qirg‘izlari tomonidan Orxonda Tog‘uz xoqonligi vayron qilinganidan keyin va Markaziy Osiyoda qirg‘iz buyuk davlatining tashkil etilishi munosabati bilan bog‘liq. Bu davrda o‘g‘uzlar va qirg‘iz hukmronligiga bo‘ysungan barcha boshqa qabilalar yashash joylaridan qat’i nazar – tog‘larda yoki dashtda bo‘lsin – “qirg‘iz” etnonimini qabul qilishgan. Yuqoridagilar bilan bog‘liq holda, qirg‘izlarning kelib chiqishi muammosini xalqning qadimgi tarixi bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqish kerakligini ta’kidlash mumkin, o‘sha paytda qirg‘izlar Kangyuy, Usun, Yuechji, Xionnu va Markaziy Osiyoning boshqa ko‘chmanchi jamiyatlari bilan birga yashagan. Qadimgi manbalarda qirg‘izlar uchta Oltoy mulki – G‘arbiy Mo‘g‘ulistondagi Kangyuy, Kuchuk va Us bilan bog‘liq holda tilga olinadi. Bundan tashqari,

⁷ Зуев, Ю.А. Киргизы-буруты. (К вопросу о тотемизме и принципах этнонимообразования) Ю. А. Зуев // Сов.этнография. 1970. - № 4. - С. 74-86.

⁸ Петров, К.И. К этимологии термина «кыргыз». Цветовая древнетюркская топоэтнонимика Южной Сибири К.И.Петров//Советская этнография, 1964. № 2. -С. 81-92.

Xitoy manbalarida qadimgi Usin xalqi haqida juda muhim ma'lumotlar saqlanib qolgan, ularning tarixi qirg'izlar tarixi bilan chambarchas bog'liq⁹.

Amerikalik olim va sinoshunos E.J. Pulleyblank qadimgi xitoy manbalarida "Qirg'iz" etnonimining imlosini o'rganib chiqib, qadimgi davrlarda "Gyangun", "Gegun" va boshqa xalqlarning nomlari "Kyrkyr" (yoki Kyrkur) shaklida bo'lgan degan xulosaga kelgan. Rus sinoshunosi S.E. Yaxontov "Qirg'iz" etnonimining qadimgi shakllarining imlosini o'rganib chiqib, xitoy etnonimlari Gyangun, Jiankun, Qigu, Hegu, Gyegu, Hyagas, Syajiasy, Zilizzisy ikki shaklda "Gurkur" (Qirg'iz) va Kurkuz (Qirg'iz)¹⁰ deb nomlangan degan xulosaga keldi. Shuni ta'kidlash kerakki, arab-fors manbalarida qirg'izlar ham ikki shaklda, "Xirxir" yoki "Xirxiz" deb atalgan. V. Radlovning turkiy lahjalar lug'atida Balxash va Irtish daryolari orasidagi tog'li dasht qozoqlar tomonidan Qirxir deb atalganligi ta'kidlangan¹¹. "Xudud al-Aalam" asarida aholisi o'z urf-odatlarida Xirxizlarga o'xshash bo'lgan Karkir xonining kimak mintaqasi haqida hikoya qilinadi.

Xulosa qilib aytganda, qirg'izlarning etnik va madaniy kelib chiqishi uzoq tarixiy jarayonlar mahsulidir. Ularning etnik yadrosi Yenisey havzasida shakllanib, keyinchalik Tyanshan, Yettisuv va Farg'ona hududlariga yoyilgan. Qirg'iz xalqi tarkibida turkiy, so'g'd, tungus, hamda qisman mo'g'ul elementlari sintez bo'lgan. Ularning madaniyati o'troq va ko'chmanchi sivilizatsiyalar kesishmasida vujudga kelib, yozuv, din, san'at va xalq og'zaki ijodi orqali o'ziga xos uyg'un shaklga ega bo'lgan. **S. M. Abramzonning** fikricha, "Qirg'iz xalqi etnogenezida turkiy asos bosh o'rinda tursa-da, u o'z tarixiy jarayonida ko'p madaniy qatlamlarni o'zlashtirgan xalqdir".

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абул-Гази. Родословная древних тюрков. /Абул Гази//Перевод и предисловие Г.С. Саблукова. — Казань, 1914. — 336 с.
2. Ахсикенди, Сайф ад-Дин. «Тарыхтардын жыйнагы» (Мажму атут Таворих) /Ахсикенди Сайф ад-Дин// Госконцерн «Акыл», Перевод М.Досболова, О. Сооронова,- Бишкек, 1996. -126 с.
3. Ахинжанов, С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана/С. М. Ахинжанов//-А-А., 1989.-296с.
4. Бичурин Н.Я., 1851, С.97
5. Бартольд, В.В. Извлечение из сочинения Гардизи «Занй ал-ахбар» В. В. Бартольд//Соч.-Т. VIII. - М.: Наука. 1973. – 724 с.
6. Материалы по истории и кыргызов и Кыргызстана - Б., 2003.Ч. I 315с.
7. Martin, H. D. The Rise of Chingis Khan and his Conquest of North China,XVIII, 360 p. 1 л. портр., 3 отд. л. карт. the J. Hopkins press,- 1950 (стр. 133, 149,235-236, 288, прим. 10).
8. Радлов, В. В. Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии В.В. Радлов//пер. с нем. Н. Н. Козьмина.-Иркутск, 1929. - С.18-19.

⁹ Материалы по истории и кыргызов и Кыргызстана - Б., 2003.Ч. II.-259с.

¹⁰ Martin, H. D. The Rise of Chingis Khan and his Conquest of North China,XVIII, 360 p. 1 л. портр., 3 отд. л. карт. the J. Hopkins press,- 1950 (стр. 133, 149,235-236, 288, прим. 10).

¹¹ Ахинжанов, С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана С. М. Ахинжанов//-А-А., 1989.-296с.